

Наталка Пазюра

молодший науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), n_novohatnya@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0366-9706>

ЗМІСТ І ПРАКТИКИ СТАРОГО УКРАЇНСЬКОГО КОНСЕРВАТИЗМУ

У статті розглянуто зміст та практики старого українського консерватизму, який охоплює період від автономістського руху другої половини XVIII до початку XX ст. Залежно від історичних обставин та умов, у яких розвивалася українська суспільно-політична думка, форми вираження старого українського консерватизму варіювали від відкритих політичних програм до культурної рефлексії у площині мистецьких, літературних і наукових проєктів та індивідуальних практик. Показано, що попри різні форми вираження його ключовою ознакою є національна спрямованість.

Ключові слова: старий український консерватизм, історіографія, традиція, культурництво, аполітичність.

Історія суспільно-політичної думки в Україні як дослідницький напрям не втрачає своєї актуальності, а відтак її історіографія збагачується новими студіями, що дозволяє узагальнювати та по-новому інтерпретувати різні сюжети. Актуальність підсилюється й можливістю залучати міждисциплінарні підходи, що відкриває нові дослідницькі простори та в поєднанні з орієнтованістю на сьогодення дає можливість робити висновки та застосовувати їх для вирішення нагальних питань.

У комплексі суспільно-політичних ідей, як зазначають науковці, український консерватизм є найменш студійованим; надто це стосується його початкового періоду (старий консерватизм), що й визначає перспективу наукових пошуків. І, на нашу думку, ідеться не лише про потребу підсумування теми, а й про базові дослідження, які сприятимуть ширшому висвітленню ключових питань формування старого українського

консерватизму, розвитку його ідей, ознак та характеристик, розмаїття практик, що дозволить дати цьому явищу комплексну історіографічну оцінку.

Дослідження старого українського консерватизму є не лише важливою історичною проблематикою, а й має значення з точки зору сьогодення, оскільки комплексний аналіз генези консервативних ідей у минулому та актуалізація традиційних цінностей, на яких він базується, можуть стати основою моделі збалансованого розвитку сучасного українського суспільства¹. Тож консерватизм – це не регресивні тенденції, а поєднання традицій та новацій задля повноцінного розвитку. І в цьому контексті слухними є міркування дослідників Р. Гули та І. Передерій, на думку яких консерватизм є інтегральною категорією, “що комплексно відображає суб’єктно-об’єктні зв’язки політичних течій, які виступають за актуалізацію позитивних традицій і цінностей минулого та збереження політичних і соціальних інститутів, котрі забезпечують органічний та еволюційний шлях створення, існування й розвитку держави, соціуму”².

Аналізуючи праці, присвячені витокам українського консерватизму, можна помітити, що вітчизняні дослідники у своїх роботах послуговуються напрацюваннями європейських учених. Беручи за основу їхні теоретико-методологічні висновки, вони розглядають його у контексті світових тенденцій та з урахуванням історико-регіональних особливостей. Відтак в об’єктиві вітчизняної історіографії старий український консерватизм, формування якого припадає на другу половину XVIII – початок XX ст., постає як індивідуальний світогляд, стиль мислення, уявлення про традицію, політику та державу. Дослідники представляють його як прагнення реставрувати монархію, зберегти

¹ Гула Р., Передерій І. Політичні ідеї консерватизму в контексті розвитку історичного процесу в Україні 1900–1917 рр. // Український історичний журнал. 2017. № 5. С. 147.

² Там само. С. 146–147.

національні ознаки, розуміють як охоронну роботу, культурництво, регіональний патріотизм тощо³.

Говорячи про практики старого українського консерватизму, маємо брати до уваги, що в своєму розвитку він пройшов кілька етапів, а отже це вплинуло й на форми вираження. Так, прикладом В. Потульницький виокремив три етапи. Перший, який тривав від другої половини XVIII до першої половини XIX ст., учений пов'язав із автономістським рухом як реакцією на ліквідацію залишків автономії Гетьманщини. Це зумовило пруську місію В. Капніста, появу реставраційних проєктів М. Миклашевського, М. Репніна-Волконського, Г. Андрузького, діяльність П. Завадовського, Д. Трощинського та діячів Новгород-Сіверсько-Полтавського гуртка. До цього ж періоду відноситься рух української шляхти на Правобережжі. Другий період, за П. Потульницьким, охоплював другу половину XIX ст. На думку вченого, у цей час консервативний світогляд українства проявився в заснуванні та роботі земств, громадівському русі, а також яскраво відобразився в історичних поглядах тогочасних діячів, зокрема П. Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова, діяльності Г. Галагана, В. Тарновського, А. Чарторийського, М. Чайковського, Ф. Духінського та ін. Третій період – 90-ті роки XIX – початок XX ст. – характеризується розгортанням земської, громадсько-культурної, наукової, мистецької та політичної діяльності. Що ж до Правобережжя, то репрезентантом і продовжувачем ідейно-теоретичних орієнтацій правобережної шляхти у пошуках ідентичності з усією Україною вчений називає В. Липинського⁴.

³ *Пазюра Н.* До історіографії старого українського консерватизму // Історіографічні дослідження в Україні. 2018. Вип. 29. С. 216–229.

⁴ *Потульницький В.* Український консерватизм як ідеологічна і соціально-політична передумова становлення другого українського гетьманату: основні напрямки і концепції (1789–1914) // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика / Відп. ред. Ю. Терещенко. Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. Київ, 2000. Вип. 4. С. 69–105.

Тож можемо бачити, що період формування та розвитку старого українського консерватизму охоплює час від автономістського руху другої половини XVIII до початку XX ст., та залежно від історичних обставин був виражений у різноманітних проявах, які з часом змістовно трансформувалися в ідейно-політичний концепт. Тут ми можемо бачити як індивідуальні практики (реставраційні проекти, історичні погляди окремих діячів), так і поступове гуртування українства, зокрема і прихильників консервативних ідей, довкола громадсько-культурних осередків. Такими, з-поміж інших, були земства, які запроваджували на українських теренах місцеве самоврядування, опікувалися питаннями господарства, освіти, охорони здоров'я та шляхів сполучення, стимулювали самоорганізацію населення. *«Українські автономісти зроблять найрозумніше, коли рішуче зв'яжуть долю свою з долею земств на Україні і, значить в усій Росії. ...Треба тільки поставити таку практику на ґрунт ясної і широкої теорії»* – такі перспективи участі української шляхти в земствах висловлював М. Драгоманов⁵.

Вочевидь саме потужна діяльність українських земств викликала занепокоєння і в 1874 р. російському уряду було подано донос із застереженням про те, що українці «прагнуть вільної Української республіки з Гетьманом на чолі»⁶. Претендентом на посаду гетьмана називали громадського і земського діяча, шанувальника та колекціонера української старовини Василя Тарновського. Цікаво, що в середовищі української інтелігенції його так шанобливо і називали Гетьманом. Земства, які об'єднували українське дворянство у справі розвитку краю, за оцінкою В. Потульницького, стали єдиною можливою платформою для політичної активності станів⁷.

⁵ *Потульницький В.* Світогляд українського лівобережного панства у другій половині XIX століття // Київська старовина. 2000. № 4. С. 35.

⁶ Там само. С. 36.

⁷ *Потульницький В.* Український консерватизм як ідеологічна і соціально-політична передумова становлення другого українського гетьманату... С. 94.

Консервативний світогляд українства яскраво проявився в громадівському русі другої половини XIX ст. Хоч він і мав культурно-просвітницьке спрямування (відкриття недільних шкіл, дослідження та популяризація української минувшини, мистецькі та літературні проекти), утім був важливою передумовою для подальшої політичної активності. Серед громадівців були як нащадки козацької старшини, так і представники інтелігенції, що свідчило про розширення соціальної бази старого українського консерватизму та поступове зближення розрізних ідей в єдиній площині, творення інтелектуальної атмосфери як простору генерації нових ідей.

З громадівським рухом нерозривно пов'язане заснування та діяльність журналу «Киевская старина», який відіграв важливу роль у суспільно-політичному розвитку України. Упродовж майже чверть століття (1882–1906 рр.) часопис був осередком наукового та культурного життя, сприяв вираженню суспільно-політичних настроїв українського суспільства, зокрема і його консервативного світогляду. Проблематика журналу охоплювала широке коло питань соціальної, економічної та політичної історії України. На його сторінках видано значний масив джерельних матеріалів, чимало досліджень було присвячено різним аспектам історії Гетьманщини та її визначним постатям. Приміром, Олександр Лазаревський опублікував низку документів з родинних архівів Г. та В. Полетик, А. Чепи, В. Ломиковського, Я. та О. Марковичів, О. Мартоса, М. Миклашевського, М. Репніна та інших діячів кінця XVIII – середини XIX ст. Так учений не лише увів у науковий обіг значний масив документів особового походження, а й перекинув місток від діячів антикварного напрямку до сучасності. І хоча мотиви їхньої діяльності О. Лазаревський пов'язував з потребою переосмисленої реконструкції попереднього історичного досвіду, до чого підштовхнула ліквідація залишків автономії Гетьманщини, утім саме їхні проекти пробудили в наступні часи інтерес до української історії і стали основою для подальшої археографічної та едиційної діяльності.

“Киевская старина” була тим майданчиком для дискусій, де з-поміж іншого реактуалізувалася тема козацько-гетьманських

старожитностей, зокрема у науковій площині порушувалися питання, які увиразнювали прагнення українців реставрувати власну державу. Цій меті була покликана низка публікацій (“Речь о поправлении состояния в Малороссии”, яку виголосив Г. Полетика на Глухівському з’їзді шляхти 1763 р., де обговорювались питання розширення української автономії⁸; “Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 г.”⁹, яке містило не лише прохання підтвердити давні права, а й низку нових вимог щодо розширення української автономії, зокрема право вільно обирати гетьмана, компетенції Генеральної ради, відкриття університетів у Батурині та Києві, гімназій та друкарень по всій Україні; “Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии”¹⁰, у якій віддзеркалено внутрішнє життя та політичні ідеї українства вказаної доби, а його опозиція асиміляційним процесам уперше названо консервативним рухом).

У більшості випадків оцінки настроїв, мотивації суспільно-політичної опозиції українського суспільства кінця XVIII – середини XIX ст. на сторінках “Киевской старины” є, за невеликим винятком, досить гострими, надто в контексті нобілітаційних потреб українців. Частково це можна пояснити пануванням народницької історіографії, яка відводила народу провідну роль у концептуальній репрезентації минулого. Відповідно питання вивчення консервативного світогляду та аристократії / еліт як провідної верстви і носія консервативних ідей, а також її

⁸ Речь “О поправлении состояния Малороссии” // Киевская старина. 1882. № 10. С. 119–125.

⁹ Прошение малороссийского шляхетства и старшины, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Киевская старина. 1883. № 6. С. 317–345.

¹⁰ *Теличенко Ив.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии // Киевская старина. 1890. № 8. С. 161–191; № 9. С. 390–419; № 10. С. 94–122; № 11. С. 251–272; № 12. С. 471–493; 1891. № 1. С. 73–97; № 2. С. 232–254.

суспільної орієнтації практично було піддано критиці. Ототожуючи поняття “держава” з Російською імперією, вчені дивилися на автономістські настрої та пропаговані ними проекти відновлення та збереження самостійності України як на своєрідне відступництво, небажання усвідомлено сприймати нову вітчизну на політичному та культурно-інтелектуальному рівні. Такі оцінки мають велике значення для дослідження розвитку консервативних ідей на різних етапах його історії.

З позиції сьогодення переоцінити роль і місце журналу “Киевская старина” у науковому та культурно-інтелектуальному просторі України кінця XIX – початку XX ст. неможливо, але так було не завжди. Зокрема, М. Грушевський досить критично оцінював український рух другої половини XIX ст. як аполітичне культурництво: “Культурництво, численних (але менш яскравих, аніж був Драгоманов для політичного українства) представників якого, живих і померлих, я не буду перераховувати – у свою чергу пішло двома напрямками. Один, почасти представлений гуртком «Киевской старины», мав – дозволу собі так висловитися – характер більш загальноросійський; він залишав політичну і громадську роботу в більш ліберальному чи більш консервативному напрямі (дивлячись на погляди окремих представників цього напрямку), так би мовити загальноімперським елементам, вважаючи справою українців спорудити надбудову над цією роботою у вигляді дослідження України, збереження традицій української мови та літератури хоч би в самих незначних розмірах («для домашнього вжитку», як мовиться), які б не викликали докорів у сепаратизмі”¹¹.

Поміркованість, на думку вченого, була тією причиною, яка відштовхувала від діячів консервативного напрямку, до якого він відносив і гурток журналу “Киевская старина”, молодше покоління українців. Саме тому, як зазначав М. Грушевський, “з половини XIX ст. цей консерватизм та офіційний патріотизм, який зустрічається у представників старого покоління і в різних

¹¹ *Грушевский М.* Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии // Украинский вестник. 1906. № 9. С. 642–643.

minores gentes молодшого, потрібно рішуче вважати пережитком, віджилою точкою зору для українства”¹². Учений не сприймав лояльне культурництво, вважав його “нічим, як тільки гіпокритством і полохливістю¹³, малоросійським ренегатством¹⁴, виступаючи за дозрівання старого (малоросійського) консерватизму до рішучих методів боротьби за українську державність.

Таким чином залежно від умов, у яких розвивалася українська суспільно-політична думка, форми вираження старого українського консерватизму були різними: від відкритих автономістських програм до антикварного руху та культурної рефлексії у формі мистецьких, літературних і наукових проєктів та численних індивідуальних практик, осмислення яких стало підґрунтям для генези аполітичного культурництва до політичних ідей.

REFERENCES

1. Hula, R. & Perederii, I. (2017). Politychni idei konservatyizmu v konteksti rozvytku istorychnoho protsesu v Ukraini 1900–1917 rr. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 146–165. [in Ukrainian].
2. Paziura, N. (2018). Do istoriohrafii staroho ukrainskoho konservatyizmu. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, (29), 216–232. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Potulnytskyi, V. (2000). Svitohliad ukrainskoho livoberezhnogo panstva u druhii polovyni XIX stolittia. *Kyivska starovyna*, (4), 32–38. [in Ukrainian].
4. Potulnytskyi, V. (2000). Ukrainskyj konservatyizm iak ideolohichna i sotsialno-politychna peredumova stanovlennia drugoho ukrainskoho hetmanatu: osnovni napriamky i kontseptsii (1789–1914). *Ukrainskyj konser-*

¹² Грушевський М. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии. Санкт-Петербург, 1907. С. 7.

¹³ Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху // Грушевський М. Твори: у 50 т. Т. 9. Львів: Видавництво “Світ”, 2009. С. 136.

¹⁴ Грушевський М. З політичного життя Старої України. Розвідки, статі, промови. Київ, 1917. С. 126.

vatyzm i hetmanskyy rukh: istoriia, ideolohiia, polityka. Visnyk Kyivskoho derzhavnoho lnhvistychnoho universytetu. Serii: Istorii, ekonomika, filosofii, (4), 68–117. Kyiv. [in Ukrainian].

Natalka Paziura

Junior Researcher, Department of Ukrainian historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), n_novohatnya@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0366-9706>

CONTENTS AND PRACTICES OF OLD UKRAINIAN CONSERVATISM

The article considers the content and practices of the old Ukrainian conservatism, which covers the period from the autonomist movement in the second half of XVIII to early XX century. Depending on the historical circumstances and conditions in which Ukrainian socio-political thought developed, the forms of expression of old Ukrainian conservatism varied from open political programs to cultural reflection in the field of artistic, literary and scientific projects and individual practices. It is shown that despite the different forms of expression, its key feature is the national orientation.

Keywords: *Old Ukrainian conservatism, historiography, tradition, culture, apoliticism.*